

'De Grasso'

markant in architectuur
en de Bossche geschiedenis

ir H.W. Boekwijt

De fabriek van de firma Grasso vormt een markant visueel visitekaartje van het westelijke stadsgebied tegenover de oude binnenstad. Drie fabriekshallen, geflankeerd door een hoog directiegebouw met achterliggende kantoren staan met monumentale bakstenen voorgevels gericht op de Parallelweg en de spoorlijn. Achter deze façades bevinden zich gemoderniseerde constructiehallen en kantoorruimtes, maar ook industrieel-archeologisch waardevolle bouwkundige

elementen uit de bouwtijd (1913). In de geschiedenis van het Bossche bedrijfsleven markeert 'de Grasso' tevens een belangrijke stap in de industriële ontwikkeling van de stad vanaf het midden van de negentiende eeuw. Reden genoeg voor ir H.W. Boekwijt, bouwhistoricus van de gemeente 's-Hertogenbosch, om de geschiedenis van het bedrijf ' en met name ook de gebouwen in deze bijdrage nader onder de aandacht te brengen.

Aanzicht van het Grassocomplex in 1942 (Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Historisch-Topografische Atlas, Stamboeknr. 47.772).

De ontwikkeling van het bedrijf

In 1845 vestigde de familie Grasso zich vanuit Tilburg in 's-Hertogenbosch. Hendrikus Grasso, van beroep smid, werkte tussen 1850 en 1862 in loondienst op de fabriek van de firma L.H. Rouppe van der Voort aan de Zuidwillemsvaart. Zijn zoon Willem legde de basis voor de Grassofabriek in 1858 toen deze aan het Hinthamereinde een eigen smederij-werkplaats stichtte na aanvankelijk acht jaar in loondienst te hebben gewerkt als 'machinist', vermoedelijk eveneens op de fabriek van Rouppe van der Voort. Het eigen bedrijf van Willem Grasso ging een voorspoedige toekomst tegemoet: in 1868 werd een nieuwe fabriek gebouwd aan de Zuidwillemsvaart. Aan deze fabriek van 'stoom- en andere werktuigen, metaal- en kopergieterij' waren achttien werknemers verbonden.

In 1894 nam Henri Grasso de leiding over van zijn vader Willem, na eerst zes jaar de zakelijke belangen van het bedrijf te hebben behartigd. Twee jaar later verplaatste hij de fabriek naar Vught, aangezien het vestigingsklimaat voor bedrijven daar destijds beter was dan in 's-Hertogenbosch. De eeuwenlange vestigingsstatus van de stad - die pas in 1874 was opgeheven - had ertoe geleid dat de industriële ontwikkeling tot dusver beperkt was gebleven en nieuwe bouwgrond schaars en duur was. In Henri's nieuwe fabriek aan de Taalstraat in Vught werden met name machines vervaardigd voor de productie van voedingsmiddelen, zoals margarine- en botermachines. Officieel heette het bedrijf in deze periode 's-Hertogenbossche Machinefabriek Ketelmakerij en IJzer- en Metaalgieterij Henri Grasso'.

Het verblijf in Vught was relatief van korte duur. In 1911 nam Henri het besluit om de fabriek terug te brengen naar de bakermat. Zijn plannen waren ambitieus: het bedrijf werd omgevormd tot een n.v. met een kapitaal van f. 500.000,-, waarin hijzelf voor honderd procent deelnam. Als vestigings-

plaats van de nieuwe fabriek werd gekozen voor het gebied ten westen van de spoorlijn, alwaar een industriegebied tot ontwikkeling zou worden gebracht. Het terrein was gunstig gelegen in de nabijheid van het station en de rivier de Dieze. In vergelijking tot het naastgelegen industrieterrein aan de noordzijde van de wijk Het Zand had deze lokatie echter één nadeel. De spoorlijn vormde een zekere barrière tussen het bedrijf en de stad. De wens van Henri Grasso om te kunnen beschikken over een openbare voetgangersbrug over het spoor, een 'passerelle avant la lettre', bleef echter onvervuld.

Vóór de aanvang van de bouw in 1912 diende het terrein te worden opgehoogd. De kosten hiervan werden gedeeld met de gemeente.

Het nieuwgebouwde complex omvatte 33.000 m² en beschikte over een directe spooraansluiting. Het bedrijf zou worden gevoed door een eigen elektrische centrale, aangedreven door een hogedruk-stoommachine. De watervoorziening vond plaats met behulp van een watertoren op het terrein. In meerdere opzichten was het bedrijf daarmee 'self supporting'.

Grasso vestigde zich als eerste en lange tijd als enige op het industriegebied ten westen van de spoorlijn. Op de luchtfoto's uit de jaren twintig is te zien dat het omvangrijke fabriekscomplex nog eenzaam in het lage braakliggende gebied was gelegen. Toen de omgeving van 's-Hertogenbosch in 1924 werd getroffen door een extreem hoge waterstand bleef het opgehoogde terrein rondom de Grassofabriek als een eiland voor natte voeten bespaard.

Pas in de jaren dertig verscheen de eerste bebouwing in de nabijheid van de fabriek. Met name de bouw van de Bossche vee-markthallen (1931) met een naastgelegen woonwijkje (1935) gaf nieuwe impulsen aan de verdere stedenbouwkundige ontwikkeling van het gebied.

Luchtfoto tijdens de periode van hoge waterstand in 1924. Op de voorgrond links is de achterzijde van het Grassocomplex zichtbaar (Foto KLM-Aerocarto).

In de eerste twee decennia na de bouw van de fabriek aan de Parallelweg kwam N.V. Grasso's Machinefabriek tot grote bloei met een personeelsbestand van circa 260 werknemers. De crisis van de jaren dertig sloeg echter ook in 's-Hertogenbosch onverbidde-lijk toe. Grasso moest inkrimpen tot slechts 50 werknemers. De situatie dwong Henri Grasso, mede bij gebrek aan een opvolger, om in 1937 al zijn aandelen te verkopen. Voor een bedrag van f 85.000,- werd het bedrijf overgenomen door de Haagse firma Van Heijst, gespecialiseerd in centrale verwarmingssystemen. Opmerkelijk is dat de familie Van Heijst overeenkomsten ver- toonde met de familie Grasso. Beide waren oorspronkelijk afkomstig uit Tilburg en had- den zich bekwaamd in het smidsambacht alvorens elders een groot eigen bedrijf tot ontwikkeling te brengen.

Na de overname van Grasso door Van Heijst lag het aanvankelijk in de bedoeling om de Bossche fabriek te benutten voor de fabri- cage van verwarmingsketels, die wegens plaatsgebrek in Den Haag aldaar niet vol- doende konden worden vervaardigd. De

Grasso bleek echter met zijn goede reputa- tie als machinefabriek en met de aanwezige technische 'know how' nog te waardevol om volledig geliquideerd te worden; er zijn wel- iswaar een aantal verwarmingsketels gebouwd in 's-Hertogenbosch, maar de machinefabriek werd, mede op instigatie van het Ministerie van Economische Zaken, onder de naam Grasso voortgezet. In de oorlogsjaren bleef het bedrijf min of meer op de been, ook al hadden de gebouwen grote schade opgelopen tijdens de bevrij- ding van 's-Hertogenbosch in 1944. Door de hardnekkige tegenstand van de terugtrek- kende Duitse troepen had de Grassofabriek zwaar te lijden onder het geallieerde vuur. De schade werd na de oorlog echter zorg- vuldig hersteld.

Onder leiding van de familie Van Heijst wer- den nieuwe perspectieven geopend voor de Grassofabriek. Zo bleek de introductie van nieuwe producten, waaronder de gelaste plaatstalen compressoren, het bedrijf nieuwe impulsen te geven, hetgeen leidde tot een nieuwe bloeiperiode na de Tweede

Wereldoorlog. In 1958 werd bij het eeuwfeest het predikaat 'Koninklijke' aan Grasso's Machinefabrieken N.V. verleend. Het bedrijf groeide sindsdien uit tot een internationaal opererende organisatie, gespecialiseerd in koel- en persluchttechniek.

De gebouwen

In 1912 werd aan de Tilburgse architect F.C. de Beer opdracht gegeven om de nieuwbouw van de Bossche fabriek te ontwerpen. Vier jaar tevoren had hij ook getekend voor het markante gebouw van de firma Koudijs aan de Buitendijkstraat dat eveneens een sprekend voorbeeld is van vroeg-twintigste-eeuwse utiliteitsbouw.

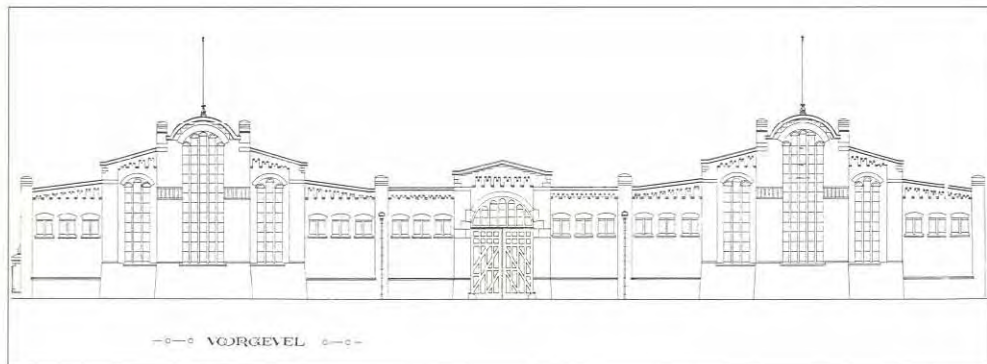
De bewaard gebleven ontwerptekeningen² geven inzicht in de wijze waarop de fabriek van Grasso in functioneel en constructief opzicht werd vormgegeven. Het complex werd onderverdeeld in een viertal evenwijdig aan elkaar gesitueerde hoofd vleugels; vanaf straatzijde gezien aan linkerkant een directiegebouw met aansluitende kantoor- en personeelsruimten, aan de achterzijde een ketelhuis, watertoren en onderkelderde machinekamer. Rechts hiervan een open plaats met grote inrijpoort, waardoor het afgetakte spoor werd geleid. Vervolgens een 30 meter brede en 100 meter diepe machinehal, een 20 meter breed magazijn met grote inrijdeuren aan straatzijde en tenslotte een ketelmakerij met achterliggende houtbewerkingsruimte die beide tezamen dezelfde afmetingen en uiterlijk hadden als de grote machinehal. Hierachter werd een lagere en smallere vleugel geprojecteerd waarin de houtkokerij, -drogerij en -zagerij werden ondergebracht; de margarinemachines werden destijds voor een deel uit hout samengesteld, waarvoor eveneens op het terrein een 'bomenkuil' werd gegraven ten behoeve van het doorwateren van het hout. Aan achterzijde van deze vleugel bevonden zich ten slotte een verfwinkel, vertinnerij, autogavage, stal, wagenloods en een dienstwoning.

Het personeel betrad de fabriek via het kantoorgebouw. Het productiepersoneel had hiervoor in het rechter gedeelte een eigen ingang. Via de portier en een gang bereikten men op de begane grond het achterliggende schaft- en waslokaal alvorens zich te verspreiden over de diverse produktieruimtes. De centrale toegang in het kantoorgebouw, voorzien van het opschrift 'administratie', was bestemd voor de directie en het kantoorpersoneel. In de centrale hal ontwierp architect De Beer een dubbel trappenhuis naar de eerste etage, alwaar de directieruimten werden gesitueerd. In deze monumentale opzet kreeg de bronzen buste van oprichter Willem Grasso al bij het ontwerp een prominente centrale plaats in de hal toebedeeld. Aan de linkerkant van de hal bevond zich een dienstwoning, vermoedelijk bestemd voor de portier.

De Grassofabriek werd in architectonisch en constructief opzicht op eigentijdse wijze vormgegeven. De fabrieksarchitectuur aan het begin van de twintigste eeuw werd over het algemeen gekenmerkt door nieuwe ontwikkelingen in de bouwtechniek zoals de toepassing van constructies in gewapend beton en gewalst staal, nog gecombineerd met meer 'traditionele' bouwmaterialen

De fabriek na de beschietingen in oktober 1944 (Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Historisch-Topografische Atlas, Stamboeknr. 2181).

Detail van de ontwerptekening uit 1912 van de Grassofabriek door F.C. de Beer (Gemeente 's-Hertogenbosch, archief afdeling Bouw- en Woningtoezicht).

zoals hout en baksteen. Zo zijn de gevels uitgevoerd in schoon metselwerk. In de grote gemetselde oppervlakken zijn geledingen aangebracht door middel van 'lisenen' en terugliggende 'spaarvelden', een architectonisch middel dat vooral in de middeleeuwse romaanse bouwstijl werd toegepast. Het zou echter te ver voeren om de fabrieksgebouwen van Grasso te rekenen onder de 'neo-romaanse' bouwstijl of welke neo-stijl dan ook. Het is in dit kader interessant om de architectuur van het complex te vergelijken met die van de voormalige sigarenfabriek Goulmy en Baar (de latere Willem II) aan de Bosdijkstraat. Dit in 1897 door architect P.Th. Stornebrink ontworpen complex (momenteel beschermd rijksmonument) ademt nog duidelijk de typische negentiende-eeuwse 'neo'-architectuur, waarbij het gebouw een kasteelachtig uiterlijk heeft gekregen, voorzien van rijk gedetailleerde elementen zoals de achthoekige traptoren met kantelen. Dergelijke detailleringen treffen we niet meer aan in de gevels van het Grasso-complex. Het zijn sobere utiliteitsgebouwen waarbij het functionele aspect de boventoon voert zonder veel ornamentatie, maar wel met een statige, monumentale uitstraling. Aan de symmetrische voorgevels van de grote bedrijfshallen valt af te lezen hoe de langgerekte produktieruimtes zijn

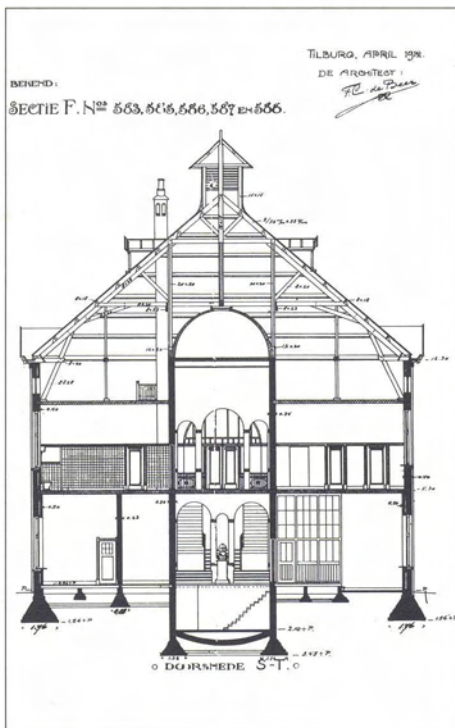
ingedeeld: een hal met een hoge 'middenbeuk', geflankeerd door twee lagere 'zijbeuken'. De middelste hal is lager van opzet en is 'éénbeukig' uitgevoerd. Deze uit de kerkelijke architectuur afkomstige termen zijn - zonder te willen suggereren dat de architect zich bewust door de kerkenbouw heeft laten inspireren - in deze fabriek op hun plaats. In afmeting en hoogte zijn de hallen indrukwekkende ruimtes waarin de ratelende machines en andere vormen van bedrijvigheid overigens verder geen religieuze associaties zullen hebben opgeroepen.

In de constructieve opbouw van de fabriekshallen vallen met name de stalen spantconstructies in het oog. Deze werden vervaardigd onder verantwoordelijkheid van de op dit terrein gespecialiseerde Duitse firma Wilhelm Hermes (Eisenconstruction und Brückenbau) in Barmen-Wicklinghausen. De ranke draagconstructie overspant de 15 meter brede 'middenbeuk' (waarin een loopkraan is ondergebracht) en de 7,5 meter brede 'zijbeuken' van de beide grote produktiehallen. De vakwerkspanten en -stijlen zijn opgebouwd uit gewalste INP-, U- en L-profielen, op de knooppunten verbonden met behulp van tussen de profielen geklemde platen en klinknagels. Voor een groot deel is deze oorspronkelijke

constructie recentelijk gewijzigd ter plaatse van de zijbeuken, waarbij ook de dakopbouw werd vernieuwd. Het geknikte dakvlak was oorspronkelijk samengesteld uit steile lichtstraten, bestaande uit panelen van draadglas en minder steile gesloten vlakken, gedekt met 6 cm dikke bimsbetonplaten, voorzien van een mastiekdekking. De platte daken op het complex kregen een draagconstructie van gewapend beton of hout, afgedekt met mastiek en grind.

De betonconstructies werden op tekening gezet door N.V. Beton Maatschappij ('voorheen P. Bourdrer') in Den Haag. Gewapend beton werd toegepast in de afdekking boven de kelder, het waterreservoir, in draagbal-

Doorsnede directiegebouw; detail van de ontwerptekening uit 1912 van F.C. de Beer (Gemeente 's-Hertogenbosch, archief afdeling Bouw- en Woningtoezicht).

ken met kolom in de watertoren, in kolommen, vloeren en de hiervoor genoemde daken van de kantooraanbouw en het schaftlokaal. In het directiegebouw werd ook het centrale trappenhuis in beton uitgevoerd. Het pyramidevormig dak kreeg een houten kapconstructie met spanten en gordingen, voorzien van een dakbedekking bestaande uit 'tuile du Nord'-pannen.

De hiervoor beschreven architectonische en constructieve opzet van het bedrijf is ook tegenwoordig nog voor een groot deel bewaard gebleven, met name voor wat betreft de bebouwing aan straatzijde. De inrichting en functie van de gebouwen is uiteraard in de loop van de tijd nogal eens gewijzigd al naar gelang de functionele eisen die aan het bedrijf werden gesteld. De gevels aan de Parallelweg zijn kort na de oorlog hersteld van de grote schade die het bedrijf tijdens de bevrijding had opgelopen. Hierbij werden echter de grote toegangsdeuren in het magazijn tussen de twee machinehallen vervangen door hoge smalle lichtvensters, zoals die zich ook in de naastgelegen gevels bevinden. In één van de grote hallen is de spantconstructie en dakopbouw nog gedeeltelijk in zijn oorspronkelijke staat bewaard gebleven, evenals het fraaie smeedijzeren toegangshek tussen de hallen en het kantoorgebouw, welke als hoofdtoegang tot het bedrijf dient. Hiervoor is recentelijk een nieuw laag portiersgebouw verreezen dat met de nodige aandacht is vormgegeven. Het dak daarvan heeft een koperen dakbedekking gekregen. Aan linkerszijde van het kantoorgebouw is in de jaren zestig een moderne uitbreiding toegevoegd ter plaatse van de - inmiddels niet meer functionerende - 'bomenkuil'. Het oorspronkelijke kantoorgebouw is inwendig gemoederniseerd. Het monumentale trappenhuis bleef behouden, al zijn de omringende toegangen op de overloop gewijzigd, zonder het statige karakter van de hal te wijzigen. Opmerkelijk is het fraaie glas-in-lood-venster, vervaardigd door Marius de Leeuw, dat

*Interieur van de machinehal in 1942
(Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Historisch-Topografische
Atlas, Stamboeknr. 47.786).*

bij het eeuwfeest van het bedrijf in 1958 door het personeel is aangeboden. De bronzen buste van oprichter Willem Grasso heeft nog steeds zijn centrale plaats in de hal behouden, ook al volgt de familie de activiteiten van het bedrijf sinds de jaren dertig nog slechts vanaf de zijlijn.

1. De gegevens over de geschiedenis van het bedrijf zijn ontleend aan: Grasso 125 jaar industriële innovatie, uitgave naar aanleiding van de historische tentoonstelling m.b.t. het 125 jarig jubileum van de firma Grasso in 1983. De auteur is dank verschuldigd aan mw Versfeld (Grasso) voor het beschikbaar stellen van de gegevens. Onlangs is het bedrijfsarchief van Grasso overgebracht naar het Stadsarchief 's-Hertogenbosch.
2. Bouwdossier no. 1106, Gemeente 's-Hertogenbosch, afdeling bouw- en woningtoezicht.